

Ir. A.L.G.M. Bauwens

DE ZUIDHOLLANDSE LANDBOUW OP WEG NAAR HET JAAR 2000

Mededeling No. 187

December 1977

L27
187B

Landbouw-Economisch Instituut
Afdeling Structuuronderzoek

Enigszins uitgebreide en naderhand aangevulde tekst van een inleiding, gehouden op 16 februari 1977 in Gouda voor de Federatie van Verenigingen voor Bedrijfsvoorlichting in Zuid-Holland.

1. Inleiding

Het aantal landbouwbedrijven in Zuid-Holland vermindert nog steeds. Bovendien hebben er veranderingen plaats in de bedrijfsoppervlakte, in de produktieomvang en het produktiepatroon, in de organisatie van de werkzaamheden, in de mechanisatiegraad en in de inrichting van de bedrijfsgebouwen. De agrarische structuur is ook in Zuid-Holland nog volop in beweging. De vraag: "waar gaat dat naar toe?" ligt dan ook voor de hand. Nu is een antwoord op deze vraag erg moeilijk te geven. Een groot aantal onderling samenhangende factoren en krachten, die veelal moeilijk zijn te overzien, bepalen de toekomstige ontwikkelingen.

Toch zullen we over de toekomst moeten nadenken. Zonder gedachten, verwachtingen en wensen met betrekking tot de toekomstige ontwikkelingen kunnen wij ons geen oordeel vormen over de structurele veranderingen, die momenteel plaatshebben. Deze uiteenzetting, die hier en daar een enigszins speculatief karakter heeft tracht hiertoe een bijdrage te leveren.

Denken over de toekomst is niet mogelijk zonder terug te kijken, net zo min als autorijden mogelijk is zonder in de achteruitkijkspiegel te kijken. Daarom zal eerst enige aandacht worden besteed aan de ontwikkelingen sinds 1960 en aan de achtergronden, oorzaken en drijfveren bij de veranderingen in de agrarische structuur. Het jaar 1960 werd gekozen, omdat omstreeks dit jaar de veranderingen in de structuur van de bedrijven sterker werden en er ingrijpende veranderingen werden verwacht. Bij overheid en bedrijfsleven kwam meer aandacht voor de structurele aspecten van het landbouwvraagstuk. Onderzoek en voorlichting hielden zich bovendien aan het eind van de jaren vijftig nogal intensief bezig met het denken en discussiëren over de z.g. nieuwe bedrijfssystemen 1).

2. Enkele structurele ontwikkelingen na 1960

Van 1960 tot 1970 daalde het aantal landbouwbedrijven 2) in de Zuidhollandse akkerbouwgebieden met 37% en in de weidegebieden met 25%. Deze daling had een, overigens beperkte, verbetering van de bedrijfsoppervlaktestructuur tot gevolg. In beide gebieden nam het aantal in de landbouw werkzame arbeidskrachten van 1959 tot 1970 sterk af: met 40% in de akkerbouwgebieden en met 30% in de weidegebieden. Bij de meewerkende zoons, veelal de toekomstige opvolgers, was de vermindering het grootst: 60% in de akkerbouwgebieden en 56% in de weidegebieden. De verkleining van de arbeids-

---

1) en 2) Zie verklaring op blz. 23.

bezetting per bedrijf werd opgevangen door het toegenomen gebruik van machines en arbeidsbesparende produktiemethoden. Hierbij speelde vooral in de akkerbouw het inschakelen van loonwerkers en de samenwerking tussen landbouwbedrijven een belangrijke rol.

In het bouwplan nam het aandeel van de granen en van de hakvruchten toe, dat van de overige gewassen, met name vlas, af. In de weidegebieden zien we het aantal melkkoeien per bedrijf groter worden. Er heeft een verschuiving plaats naar de grotere melkveestapels.

Voor Zuid-Holland is verder opmerkelijk het vrij grote verlies aan cultuurgrond en wel als gevolg van de uitbreiding van het stedelijk of verstedelijkt gebied. Dit werd ten dele gecompenseerd door de intensivering van het grondgebruik en de verhoging van de opbrengsten van de gewassen en van de melkgift per koe.

De ontwikkeling zet zich na 1970 voort, zij het in een wat trager tempo. Van 1970 tot 1975 daalt het aantal bedrijven in de akkerbouwgebieden met 10% en in de weidegebieden met 5%. Van belang is verder dat nu ook in de weidegebieden het proces van modernisering, tot uiting komend in de bouw van ligboxenstallen e.d., sterker op gang komt.

3. De achtergronden van de structurele ontwikkelingen van 1960 tot 1970

De agrarisch-structurele ontwikkelingen in de jaren zestig hangen nauw samen met het proces van economische groei, technische ontwikkeling en sociale verandering. De sterke economische groei verhoogde de beloningsaanspraken voor de arbeid en daarmee de arbeidskosten. De technische ontwikkeling maakte de toepassing van arbeidsbesparende technieken mogelijk en vergrootte de bewerkingscapaciteit per man. Het sterk toegenomen contact met de grotere welvaart van de niet-agrarische bevolkingsgroepen bevorderde de afvloeiing van arbeidskrachten, maar stimuleerde ook de groei van de produktie.

De veranderde prijsverhoudingen en de technische mogelijkheden, waardoor dure produktiemiddelen als arbeid en grond vervangen moesten worden door relatief goedkope als machines, kunstmest en veevoeder, waren de drijvende krachten achter de stijging van de produktiviteit en de vergroting van de produktie.

Deze hele ontwikkeling had plaats bij een over het algemeen vrij gunstig economisch klimaat. Door de sterke uitbreiding van de niet-agrarische werkgelegenheid was er veel vraag naar arbeidskrachten in de industrie, de bouwnijverheid en in de dienstensector. Boerenzoons, die de landbouw wilden verlaten of die niet in de landbouw wilden gaan werken, konden betrekkelijk gemakkelijk ander werk vinden. Ook voor boeren, die van beroep wilden veranderen waren er wel mogelijkheden. De prijzen voor grondstoffen en brandstoffen waren relatief laag en de inflatie was, vergeleken

met thans, gematigd. De totstandkoming van de EEG en het EEG-landbouwbeleid was dooreengenomen gunstig voor de Nederlandse landbouw. Dit geldt ook wel voor de sterke stijging van de koopkracht. Tenslotte kan er nog op worden gewezen, dat de landbouw in de jaren zestig nog betrekkelijk weinig last had van aanspraken uit natuurbeschermings- en landschapskringsen.

4. Het structuurbeleid na 1960

Voor een goed begrip van de agrarisch-structurele ontwikkelingen vanaf 1960 is het verder nuttig enige aandacht te besteden aan het standpunt van overheid en agrarisch bedrijfsleven met betrekking tot de problematiek in de landbouw. In 1958 brengt minister Vondeling een "Nota over het structuurbeleid in de landbouw" uit 3). Hierin wordt gesteld, dat bij het in de toekomst te voeren structuurbeleid aan het vraagstuk van de bedrijfsgrootte een zeer belangrijke plaats moet worden ingeruimd. Indien toename van de produktie dient te worden vermeden, dan zal de noodzakelijke verdere stijging van de arbeidsproduktiviteit zich vooral moeten kunnen verwezenlijken door een daling van het aantal werkers in de landbouw.

Ook minister Marijnen besteedt in de "Nota over het Landbouwbeleid" van eind 1962 aandacht aan de structurele aspecten van het landbouwvraagstuk. Wil de ontwikkeling van het agrarisch inkomen niet relatief achterblijven, dan moet de stijging van de arbeidsproduktiviteit onverminderd doorgaan. Gezien de beperkte toeneming van de afzetmogelijkheden betekent dit volgens genoemde nota een noodzakelijke voortgaande vermindering van de agrarische beroepsbevolking. Vandaar, dat gewezen wordt op de wenselijkheid van maatregelen, gericht op o.a. het stimuleren van de afvloeiing van agrarische arbeidskrachten 4).

Vervolgens wijst minister Biesheuvel in 1963 op de noodzaak van een verdere vermindering van het aantal landbouwbedrijven. Dit wil hij dan bereiken met behulp van het Ontwikkelings- en Saneringsfonds.

De instelling van dit fonds is een keerpunt in de ontwikkeling van het landbouwbeleid en met name van het structuurbeleid. Dit beleid kreeg hiermee een selectief karakter, een meer op bepaalde groepen boeren gericht beleid. De diverse onderdelen van het tot dan gevoerde structuurbeleid, zoals de verbetering van de waterhuishouding en van de verkavelingstoestand, alsmede de voorlichting, waren, althans in beginsel, gericht op de verbetering van de situatie van alle boeren. Dit was ook het geval met de z.g. streekverbetering, waaraan met name aan het eind van de jaren vijftig veel aandacht werd besteed.

---

3) en 4) Zie verklaring op blz. 23.

Met het O.- en S.-fonds komt er een onderscheid tussen "blijvers" en "wijkers". Aanvankelijk ligt het accent op de "wijkers". Deze "wijkers" zorgen ervoor, dat er grond beschikbaar komt voor de vergroting van de bedrijven van de "blijvers". Later wordt er ook meer aandacht besteed aan de ontwikkelingskant van het fonds en hiermee aan de "blijvers". Aan het begin van de jaren zeventig loopt dit uit op het rentesubsidiebeleid 5).

5. Het agrarisch bedrijfsleven en het structuurbeleid

In een in 1961 uitgebracht discussierapport "Landbouwpolitiek op langere termijn" wordt eigenlijk voor het eerst door het Landbouwschap expliciet wat meer aandacht besteed aan het structuurbeleid 6). Gewezen wordt op de noodzaak de produktie per man op te voeren door een verdere rationalisatie en mechanisatie van het arbeidsproces. Hiervoor is volgens het discussierapport een omschakeling van de produktiestructuur noodzakelijk, welke omschakeling wordt vertraagd doordat er te veel mensen in de landbouw blijven.

Uit een in 1969 gepubliceerd standpunt van het Landbouwschap met betrekking tot het Mansholtplan blijkt, dat het Landbouwschap er mee in kan stemmen, dat bij het EEG-beleid meer nadruk wordt gelegd op een structuurbeleid, gericht op vermindering van de agrarische beroepsbevolking, toeneming van de gemiddelde bedrijfsgrootte en verbetering van het marktevenwicht. In een brief van het Landbouwschap aan de Raad van Ministers van april 1970 wordt erop gewezen, dat de boeren, omdat de kostenstijgingen onvoldoende kunnen worden opgevangen, in een moeilijke positie raken. Daarom dient de primaire doelstelling van het beleid te zijn: versnelling van het huidige tempo van vermindering van de agrarische beroepsbevolking en oplossing van de financieringsproblemen, welke samenhangen met de noodzakelijke schaalvergroting van de bedrijven. In het "Urgentieprogramma 1972" wordt verlangd, dat een begin wordt gemaakt met het verstrekken van rentesubsidies aan individuele bedrijven.

Drie jaar later, wanneer aan dit verlangen is voldaan, klinkt er echter in de nota "Uitgangspunten voor het toekomstig structuurbeleid in de land- en tuinbouw" een enigszins ander geluid door. Maar dan is er inmiddels het nodige gebeurd met betrekking tot de houding van de boeren t.o.v. de ontwikkelingen in de landbouw en t.o.v. het structuurbeleid, hetgeen o.a. tot uiting komt in de blokkades van 1974.

Het is niet onwaarschijnlijk dat veel boeren aanvankelijk weinig bezwaar hadden tegen de opvattingen van hun organisaties over het structuurbeleid. Velen profiteerden van dit beleid door hun bedrijf te vergroten en te moderniseren.

---

5) en 6) Zie verklaring op blz. 23 + 24.

Bij vele anderen bestonden echter grote weerstanden, hetgeen o.a. blijkt uit het succes van de Boerenpartij in de jaren zestig 7).

Resumerend kan wel worden gesteld, dat de ingrijpende structurele veranderingen in de landbouw, zoals die ook in Zuid-Holland hebben plaatsgehad, door de overheid mede zijn gestimuleerd en door het agrarisch bedrijfsleven in grote lijnen zijn ondersteund. Een ontwikkeling, waarbij door veel ondernemers in deze bedrijfstak een grote prestatie is geleverd. Desondanks bestaan er, ook in de Zuidhollandse landbouw, grote problemen, is er een sterke ontevredenheid over de inkomensontwikkeling en de inkomenssituatie en bestaan er, binnen maar ook buiten de landbouw, ernstige bezwaren tegen het structuurbeleid, in het bijzonder tegen het bedrijfsontwikkelingsbeleid.

6. Enkele aspecten van de structurele ontwikkelingen en het structuurbeleid

De in de laatste tijd naar voren gebrachte bezwaren tegen het structuurbeleid maken het wenselijk hier nader in te gaan op enkele aspecten van dit beleid. Dit beleid - en dan in het bijzonder het bedrijfsbeëindigings- en bedrijfsontwikkelingsbeleid - was gericht op het ondersteunen van een onder invloed van economische en technische krachten staande ontwikkeling. Bezwaren tegen dat beleid zijn daarmee in feite ook bezwaren tegen deze structurele ontwikkeling, tot uiting komend in schaalvergroting en in modernisering, en in vermindering van het aantal arbeidskrachten en bedrijven.

Belangrijk bij dit alles lijkt de vraag: wat moest er met het structuurbeleid worden bereikt en wat werd er verwacht van de structurele ontwikkelingen? Ondanks het ontbreken van een uitgesproken toekomstbeeld of toekomstvisie waren de doelstellingen toch wel duidelijk: een hogere produktie en een hoger inkomen per arbeidskracht bij een zo gering mogelijke uitbreiding van de totale produktie. In feite betekende dit minder arbeidskrachten in de landbouw, alsmede minder, maar grotere bedrijven met meer mogelijkheden voor mechanisatie. Over de vraag, hoeveel het aantal bedrijven en arbeidskrachten zou moeten dalen, hoe groot de bedrijven en hoe groot de produktie per arbeidskracht zouden moeten worden, bestonden geen duidelijk vaststaande meningen. Blijkbaar werd verwacht, dat er binnen niet al te lange tijd door de vermindering van het aantal arbeidskrachten en bedrijven een bevredigend inkomen per arbeidskracht zou kunnen worden bereikt, alsmede een situatie, waarbij een eventuele verder noodzakelijke aanpassing aan de inkomensontwikkeling buiten de landbouw zonder moeilijkheden zou kunnen verlopen.

---

7) Zie verklaring op blz. 24.

Deze situatie is momenteel ondanks de sterke vermindering van het aantal bedrijven niet bereikt. Voor een deel hangt dit samen met de enkele jaren geleden ingetreden verslechtering van de economische toestand, maar daarnaast zijn er nog enkele andere factoren in het geding.

Een verschijnsel, dat men moeilijk kon voorzien, was de zeer snelle technische ontwikkeling, waardoor de stijging van de werkingscapaciteit per arbeidskracht aanzienlijk groter was dan werd verwacht. Hierdoor werd het effect van de daling van het aantal arbeidskrachten achterhaald en ten dele te niet gedaan. Het aantal agrarische arbeidskrachten zou dus eigenlijk nog sneller hebben moeten dalen. Ook het effect van de hogere produktie per arbeidskracht werd afgezwakt en wel door de stijging van de welvaart buiten de landbouw. Deze is eveneens sterker geweest dan werd voorzien. Een belangrijke factor is verder ook de vrij sterke uitbreiding van de totale produktie in de landbouw, die een negatief effect heeft gehad op de prijzen van agrarische produkten en daarmee op de inkomensvorming in de landbouw.

Al met al is er in de inkomenspositie van de landbouw niet de gewenste en verwachte verbetering opgetreden. Bovendien is een aantal andere knelpunten nog steeds aanwezig en zijn er enkele nieuwe bijgekomen.

Gewezen kan hier worden op de kwetsbare sociale positie van het eenmansbedrijf en op de gebondenheid van de melkveehouder aan zijn bedrijf, op de druk van de investeringen op het gezin, op de lasten van de financiering, de functieverzwaring van het bedrijfs-hoofd en de sterke psychische belasting bij veel bedrijfshoofden. Hieraan kan nog worden toegevoegd de te geringe beschikbaarheid van grond voor bedrijfsvergroting en de zeer hoge grondprijzen. Tenslotte wordt er vooral van niet-agrarische zijde gewezen op de nadelen voor het milieu, de natuur en het landschap.

Al met al is men zich in brede kring bewust geworden, dat de structurele ontwikkelingen in het recente verleden naast voordelen ook een aantal nadelen met zich meebrengen, zowel in het persoonlijke als in het maatschappelijke vlak. Onder deze omstandigheden behoeft het geen verwondering te wekken, dat er van diverse kanten kritiek wordt geleverd op het structuurbeleid van de Overheid, dat inspeelt op de structurele ontwikkelingen.

Een belangrijk punt hierbij is, dat de voorwaarden voor een in economisch opzicht noodzakelijk geachte en technisch gezien mogelijke herstructurering van de landbouw in veel mindere mate aanwezig zijn dan in de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig. Ten aanzien van de toekomstige ontwikkelingen zijn de omstandigheden en maatschappelijke achtergronden immers veel ongunstiger dan in het recente verleden. Men denke aan de stagnatie in de economische groei, aan de vrij hoge werkloosheid, het hoge tempo van de inflatie, de beperktere afzetmogelijkheden, de hoge prijzen voor de grond, voor grondstoffen en energie, de stijging van de bouwkosten en de moeilijkheden met het EEG-landbouwbeleid.

Tenslotte zijn er de verlangens vanwege natuur en landschap en de strengere milieuhygiënische eisen. Deze leiden tot beperkingen in de bedrijfsvoering en tot belemmeringen bij de verbetering van de cultuurtechnische omstandigheden. Het gevolg van de ontoereikende niet-agrarische werkgelegenheid is een geringere afvloeiing uit de landbouw en wellicht een grotere toetreding en daarmee een vertraging bij de vermindering van het aantal arbeidskrachten. Op basis van de bestaande prijsverhoudingen is het echter nog steeds nodig arbeid door kapitaal te vervangen. Bij de zeer beperkte mogelijkheden tot verhoging van de produktie betekent dit een niet onbelangrijke vermindering van het aantal arbeidskrachten. Bovendien mag worden aangenomen, dat de technisch-mechanische ontwikkeling nog wel enige tijd zal doorgaan. Een aantal boeren zal hier zeker, ook al zouden hun bedrijven groot genoeg zijn, als bekwame en dynamische ondernemers gebruik van willen maken. Andere boeren zullen er in het kader van de schaalvergroting en modernisering gebruik van moeten maken.

7. Enkele uitgangspunten voor de ontwikkelingen in de akkerbouw en de melkveehouderij in Zuid-Holland

In de akkerbouw zijn de mogelijkheden om het bodemgebruik verder te intensiveren in het algemeen beperkt. De afzetverhoudingen bieden verder over het algemeen ook weinig perspectief voor het benutten van de in technisch opzicht wel aanwezige mogelijkheden, nl. de verhoging van de kg-opbrengsten per gewas.

Gezien de relatief geringe oppervlaktevergroting en de verdere mechanisering is in de komende jaren een toeneming van het aantal bedrijven, waar het gehele jaar door een tweede of derde arbeidskracht nodig is, niet te verwachten. Een uitbreiding van het aantal landarbeiders op akkerbouwbedrijven zit er vooralsnog dan ook niet in.

Met betrekking tot de melkveehouderij kan worden gezegd, dat de totale vraag naar zuivelprodukten slechts geleidelijk en in beperkte mate zal toenemen. De totale melkveestapel zal niet meer zo sterk groeien, mede in verband met de reeds hoge veedichtheid. Wel zal het aantal bedrijven met een ligboxenstal nog belangrijk toenemen.

Ten gevolge van de modernisering van de bedrijfsinrichting en van de voortgaande mechanisatie van de voederwinning zal de werkingscapaciteit per arbeidskracht nog groter worden. Het gezinsbedrijf met de ondernemer als enige arbeidskracht zal sterk blijven overwegen. Ruimte voor een tweede arbeidskracht is er slechts in beperkte mate. Een toeneming van de werkgelegenheid voor veehouderijarbeiders op de bedrijven zelf is dan ook voorlopig niet te verwachten. Dit heeft uiteraard consequenties voor de sociale problematiek en de gebondenheid op het melkveehouderijbedrijf.

Deze situatie geldt ook voor de Zuidhollandse akkerbouw- en melkveebedrijven. Uiteraard zijn er ook een aantal specifieke omstandigheden. Zo wordt een aantal delen van de provincie meer dan elders in het land geconfronteerd met onttrekking van cultuurgrond.

Verder is wat de akkerbouwbedrijven betreft ongeveer 25% van de bedrijven kleiner dan 110 sbe en dus in feite te klein, ook voor een eenmansbedrijf. In de zeekleigebieden bedraagt dit percentage ongeveer 20. Het percentage akkerbouwbedrijven groter dan 190 sbe bedraagt zowel in Zuid-Holland als in de zeekleigebieden bijna 50. Dooreengenomen wijkt de intensiteit van het bouwlandgebruik niet of nauwelijks af van het gemiddelde van de akkerbouwbedrijven elders in het land. Ook in Zuid-Holland zijn de mogelijkheden om het bouwland te intensiveren dooreengenomen beperkt 8).

De melkveebedrijven zijn in Zuid-Holland wat de oppervlakte betreft kleiner dan in Friesland. Ondanks de hogere veedichtheid zijn ook de melkveestapels gemiddeld kleiner dan in Friesland. Zuid-Holland telt daarentegen aanzienlijk meer melkveebedrijven met varkenshouderij dan Friesland.

De modernisering van de gebouwen en van de bedrijfsinrichting is duidelijk achtergebleven bij die van Noord-Brabant en Limburg. De gebouwen vormen dan ook een knelpunt bij de verdere ontwikkeling. Ook de waterhuishouding en de verkavelingstoestand vormt op veel plaatsen een belemmering voor de aanpassing van de bedrijfsstructuur. Verbetering hiervan wordt soms tegengegaan door de eisen vanwege natuur en landschap.

Opmerkelijk is in Zuid-Holland verder het hoge percentage bedrijven, waar het ruwvoeder hoofdzakelijk uit hooi bestaat, waar de mest niet met behulp van roosters of niet mechanisch wordt afgevoerd. Ook het percentage bedrijven, dat geen gebruik maakt van een mestverspreider of mengmesttank is hoog. Dit kan wijzen op een traditionele bedrijfsvoering. Verder kan nog worden vermeld, dat het percentage bedrijven dat ruwvoer aankoopt hoog is en dat de stikstofgift laag is.

Al met al krijgt men de indruk, dat de uitgangspositie van de Zuidhollandse melkveehouderij ongunstiger is dan van de akkerbouw in Zuid-Holland en ook ongunstiger dan van de melkveehouderij in vele andere gebieden.

8. De capaciteiten van de agrarische ondernemer

Bij het beoordelen van de toekomstige ontwikkelingen zijn niet alleen de economische en maatschappelijke vooruitzichten en de uitgangssituatie van belang, maar ook de capaciteiten van de

---

8) Zie verklaring op biz. 24.

bedrijfshoofden. Dit temeer daar de ingrijpende veranderingen in het landbouwbedrijf de taak van het bedrijfshoofd, zowel in organisatorisch als in teelt-technisch en in mechanisch-technisch opzicht, aanzienlijk hebben verzwaard.

Op het gecompliceerder geworden landbouwbedrijf is de betekenis van het denken en plannen en daarmee de mentale inspanning toegenomen. Daarnaast is het verrichten van handenarbeid door het bedrijfshoofd van grote betekenis gebleven. Door de lange werkdagen blijft er te weinig tijd over voor het opstellen van plannen en voor het hiermee samenhangende denkwerk.

Vooraf aan de boer op het eenmansbedrijf worden hoge eisen gesteld. Hij is ondernemer, kapitaalverschaffer, bedrijfsleider, teelt-technisch en mechanisch-technisch vakman en arbeider in één persoon. Aan ieder van deze functies worden momenteel hoge eisen gesteld. Het melkveebedrijf wordt bovendien nog gekenmerkt door een grote gebondenheid van de melkveehouder aan zijn bedrijf. De grotere mentale inspanning, die het grotere en moderne melkveebedrijf met zich meebrengt, vraagt waarschijnlijk meer vrije tijd, die op het eenmansbedrijf moeilijk te verkrijgen is. Verder wordt gezegd, dat het melken inspannender is geworden. Bij het melken bijvoorbeeld in een visgraatmelkstal schijnt de geestelijke belasting relatief hoog te zijn 9).

Ook het moderne akkerbouwbedrijf stelt hoge eisen aan het bedrijfshoofd. De akkerbouwer, die vroeger in veel gevallen vooral een leidinggevende en controlerende taak had, is in sterkere mate zelf ook arbeider geworden. De leidinggevende en controlerende taak, weliswaar van karakter veranderd, is er echter nog steeds en is zelfs zwaarder geworden. Bij een vergroot en sterk gemechaniseerd bedrijf, waar in een hoog tempo moet worden gewerkt, en snelle beslissingen moeten worden genomen, wreken fouten in de organisatie en in de bedrijfsvoering zich in veel sterkere mate dan vroeger.

Voor veehouder en akkerbouwer is er derhalve sprake van een duidelijke functie- en taakverzwaring. Dit zou wel eens kunnen betekenen, dat er momenteel minder mensen geschikt zijn voor het beroep van boer dan bijvoorbeeld 10 à 20 jaar geleden. Een belangrijk aantal van de huidige boeren is immers opgegroeid, opgeleid en gevormd - en soms ook nog boer geweest - in een geheel andere situatie, onder andere werk- en levensomstandigheden. Vanuit de oude situatie zijn zij terechtgekomen in een situatie, waarin zwaardere en andere eisen aan het beroep van boer worden gesteld. Het is dan niet uitgesloten, dat een aantal van hen niet over de eigenschappen beschikt om aan die nieuwe eisen te voldoen en ook niet in staat is om de nieuwe vaardigheden alsnog aan te leren 10). Het is wellicht mogelijk, dat de psychische belasting van de boer, waarover momenteel, en dan in het bijzonder met betrekking tot de melkveehouder, nogal veel wordt gesproken, voor een deel hiermee samenhangt 11).

9), 10) en 11) Zie verklaring op blz. 24 + 25.

Deze veronderstellingen gelden ook voor Zuid-Holland. Overigens behoeven we niet aan te nemen, dat de ondernemers- en bedrijfsleiderskwaliteiten van de Zuidhollandse boeren dooreengeno- men veel beter of veel slechter zijn dan die van hun collega's el- ders.

9. Gedachten over het toekomstig landbouwbeleid

De structurele ontwikkelingen in de landbouw in de komende jaren worden niet alleen bepaald door de sociaal-economische voor- uitzichten, de uitgangssituatie en de plannen en kwaliteiten van de agrarische ondernemers, maar ook door het beleid van overheid en georganiseerd bedrijfsleven en, meer dan in het verleden, ook door de publieke opinie in het land.

De Structuurvisie van het Ministerie van Landbouw

Met betrekking tot de overheid is de in maart 1977 uitge- brachte Structuurvisie Landbouw van het Ministerie van Landbouw en Visserij van grote betekenis. Een eerste uitgangspunt in deze Structuurvisie is, dat de voortbrenging van voedsel, grondstoffen en siergewassen een economische activiteit is en dat slechts bij een efficiënt producerende land- en tuinbouw de bijdrage aan de nationale economie het grootst zal zijn. Ook voor de agrarische sector blijft, volgens de Structuurvisie, het beleid afgestemd op continuïteit en groei. Verder wordt er in dit verband van uitge- gaan, dat het agrarische inkomen in de eerste plaats "uit de markt" moet komen. Belangrijk is ook, dat als gevolg van een zorgvuldiger afweging van economische groei tegenover andere maatschappelijke doelstellingen, in de land- en tuinbouw rekening moet worden ge- houden met factoren als het milieu, natuur- en landschapsbehoud, ruimtelijke ordening en een zuinig gebruik van grondstoffen en energie. Tenslotte wordt er, wat de uitgangspunten voor het toe- komstige landbouwbeleid betreft, o.a. op gewezen, dat het beleid erop gericht blijft de pijlers, waarop de landbouwpolitiek van de EEG berust, te behouden en te versterken 12).

Van groot belang voor het toekomstig structuurbeleid is ook, dat volgens de Structuurvisie Landbouw het bedrijfsontwikkelings- beleid zich vooral zou moeten richten op die bedrijven in de mid- dengroep, die tot een rendabele produktie kunnen komen en die daarmee uitzicht hebben op continuïteit. Volgens deze structuur- visie zou het daarom wellicht de voorkeur verdienen de instrumen- ten van het bedrijfsontwikkelingsbeleid - de (rente) subsidies van het Ontwikkelings- en Saneringsfonds en de garanties van het Borg- stellingsfonds - in sterkere mate te richten op de bedrijven in de middengroep met uitsluiting van of beperking voor grote bedrijven.

---

12) Zie verklaring op blz.25.

Bij de behandeling van het grondbeleid spreekt de Structuurvisie Landbouw over een selectief toelatingsbeleid tot de vrije grondmarkt in die zin, dat diegenen, die de grond het meest nodig hebben voor hun voortbestaan, een voorkeurspositie krijgen. Over de bedrijven in de middengroep wordt hier niet gesproken, maar het lijkt niet uitgesloten, dat hierbij wordt gedacht aan de mogelijkheid meer kansen te geven aan de middenbedrijven.

Verder wordt nog gezegd, dat een optimale inrichting van de landbouwproductiegebieden van groot belang blijft voor de voedselvoorziening, de concurrentiepositie en de bestaansmogelijkheden in de agrarische sector en tevens een blijvende bijdrage biedt aan het landschappelijk beheer. Voor de komende 10-15 jaar wordt de behoefte aan uitvoering van cultuurtechnische werken niet minder groot geacht dan in de afgelopen decennia, al zullen deze werken vaak minder ingrijpend zijn 13).

De standpunten van het Landbouwschap

In de in 1975 verschenen nota "Uitgangspunten voor het toekomstig structuurbeleid in land- en tuinbouw" oefent het Landbouwschap kritiek uit op het rentesubsidiebeleid en wordt tevens gepleit voor verruiming van dit beleid ten gunste van de z.g. middenbedrijven 14). In de discussienota "Beleidsvisie land- en tuinbouw" van eind 1976 wordt erop gewezen, dat de agrariërs zullen blijven streven naar een verbetering van hun inkomenspositie, gebruik makend van de mogelijkheden, die de techniek biedt. Ook in de naaste toekomst zal dus de drang tot produktiviteitsverbetering en daarmee tot schaalvergroting en specialisatie blijven bestaan.

Verder wordt gesteld, dat naarmate er voor de gehele landbouw minder uitbreidingsmogelijkheden zijn, de individuele bedrijven alleen maar kunnen groeien ten koste van elkaar. Dit komt dan tot uiting in overproduktie en hoge grondprijzen. Daar de plaats van de produktie wordt bepaald door het marktmechanisme, zal de concurrentiestrijd om de grond en de afzetmogelijkheden, zonder ingrijpen van de overheid, door de sterkere, meest efficiënte en dus in het algemeen de grotere bedrijven worden gewonnen. De zwakkeren zullen de aansluiting met de top missen en daarna moeilijk of helemaal niet meer bij kunnen komen. Dit zou er toe kunnen leiden, dat er een permanente en niet meer te overbruggen kloof ontstaat tussen voorlopers en achterblijvers. Het ontstaan van deze kloof is volgens de discussienota ongetwijfeld versneld door het nogal selectieve rentesubsidiebeleid. Uit deze beschouwing blijkt, dat het Landbouwschap niet onverdeeld gelukkig is met de wijze, waarop de structuurveranderingen in de landbouw plaatshebben en ook niet met de wijze, waarop het structuurbeleid wordt gevoerd.

Het Landbouwschap spreekt zich in deze discussienota echter niet uit over hoe het dan wel moet. Het stelt een aantal beleids-

---

13) en 14) Zie verklaring op blz. 25.

alternatieven of denkmodellen ter discussie. Naast modellen, waarbij wordt uitgegaan van een "versnelde aanpassing van de landbouwstructuur" of van een "natuurlijke ontwikkeling", is er een model of beleidsalternatief, dat "speciale aandacht" vraagt "voor de achterblijvers". In dit model blijft het marktmechanisme bepalend voor de ontwikkeling van de landbouwstructuur, maar het tempo, waarin de ontwikkelingen zich voltrekken, is aanzienlijk lager. Faciliteiten voor groeibedrijven passen niet in dit model, wel maatregelen ten behoeve van achterblijvende bedrijven.

De beleidsalternatieven "beheerste ontwikkeling" en "gestuurde ontwikkeling" verwijderen zich nog verder van het huidige structuurbeleid. Bij de "beheerste ontwikkeling" vormen het marktmechanisme en de technische veranderingen niet meer de enige structuurbepalende factoren. Het beleid wordt meer gericht op het scheppen van kansen voor een groot aantal van de kleinere bedrijven. Vrijkomende grond moet vooral worden bestemd voor de minder grote bedrijven.

Bij de "gestuurde ontwikkeling" wordt het beleid gericht op het ook op langere termijn handhaven van zoveel mogelijk zelfstandige agrariërs. De doelstelling van het structuurbeleid is vooral het verbeteren van de arbeidsomstandigheden en de verkorting van de arbeidstijd op de bestaande bedrijven. Om de inkomensvorming veilig te stellen dienen inkomenstoelagen te worden gegeven, die verder gaan dan een minimuminkomen. Productiebeperkende maatregelen kunnen dan noodzakelijk zijn. In dit alternatief passen tenslotte vestigingseisen en een voorkeursrecht voor de Grondbank, waarbij de grond wordt gestuurd naar de kleinere bedrijven.

In de discussienota wordt erop gewezen, dat een keuze uit deze beleidsalternatieven moet worden gemaakt. De voorkeur van het Landbouwschap zal wel niet uitgaan naar de "versnelde ontwikkeling" of de "natuurlijke ontwikkeling".

Inmiddels hebben de discussies, binnen de georganiseerde landbouw op basis van de genoemde discussienota "Beleidsvisie land en tuinbouw", geleid tot een aantal conclusies, neergelegd in het begin juni 1977 verschenen "Beleidsprogramma 1977-1981". Met deze conclusies wordt tevens aangegeven, welk beleid volgens het Landbouwschap dient te worden gevoerd door het Kabinet, dat na de verkiezingen van mei 1977 optreedt.

In dit "Beleidsprogramma 1977-1981" wordt erop gewezen, dat op het gebied van het landbouwstructuurbeleid zich in het landbouwpolitieke denken in Nederland een ombuiging heeft voorgedaan. Er kwam meer aandacht voor de middengroep van bedrijven, welke aandacht echter nog weinig gestalte heeft gekregen in concrete maatregelen. De enkele, reeds tot stand gekomen regelingen, bedoeld om bedrijfsomstandigheden te verbeteren, vormen voor een meer op de middengroep gericht beleid, volgens het Landbouwschap, niet meer dan een eerste aanzet. Verder wordt gesteld, dat zich op het terrein van de ordening, de inrichting en het beheer van

het landelijk gebied een herafweging van de belangen plaatsheeft, die van grote betekenis kan zijn voor de land- en tuinbouw. Tenslotte wordt, bij wijze van inleiding, gewezen op de belangrijke wijzigingen, die zich hebben voorgedaan m.b.t. het fiscale beleid en het sociale beleid.

Tegen deze achtergrond wordt nader ingegaan op de diverse onderdelen van het beleid. De hoofddoelstelling moet zijn het de werkenden in de land- en tuinbouw mogelijk maken de inkomensontwikkeling buiten de landbouw te volgen. Wat de prijsvorming betreft moet het beleid erop gericht zijn, dat het inkomen van de agrariër zoveel mogelijk uit door de consument te betalen prijzen komt. Het Landbouwschap is zich hierbij wel bewust, dat het in de komende jaren nog moeilijker zal zijn dan in het verleden om te realiseren, dat de ontwikkeling van het garantieprijsniveau gelijke tred houdt met de gemiddelde kostenontwikkeling.

Bij het structuurbeleid acht het Landbouwschap een zodanige ombuiging van het rentesubsidiebeleid gewenst, dat dit beleid meer ten goede komt aan bedrijven, welke nu niet in aanmerking komen, zodat de continuïteit kan worden verzekerd. Bedrijven, die reeds een goede bedrijfsstructuur bezitten, zullen dan volgens het Landbouwschap in mindere mate van de bedrijfsontwikkelingsfaciliteiten gebruik kunnen maken. Naast het rentesubsidiebeleid wordt een beleid nodig geacht, dat is gericht op het wegnemen van knelpunten. Hierbij wordt gedacht aan kapitaalsubsidies voor betrekkelijk kleine investeringen, vooral bedoeld voor kostenverlaging, produktiviteitsverbetering en verbetering van de arbeidsomstandigheden.

Enkele andere gedachten over het landbouwbeleid

Een enigszins ander geluid klinkt door in de gedachten neergelegd in het rapport van de Prof. Teldersstichting: "Naar een liberaal landbouwbeleid". Het landbouwbeleid dient er volgens dit rapport voor te zorgen, dat aan de moderne agrarische ondernemers mogelijkheden tot bedrijfsvergroting worden geboden. Dit beleid moet verder gericht zijn op het vertrek uit de landbouw van de z.g. boeren oude stijl, die het aanpassingsproces van de anderen bemoeilijken. Bij het huidige EEG-beleid wordt het bestaan van marginale bedrijven gerekt en krijgen de agrarische ondernemers, die zouden willen uitbreiden, onvoldoende kansen 15).

Men zou kunnen zeggen, dat dit rapport eigenlijk de consequenties trekt uit de gedachten over het structuurbeleid van het begin van de jaren zeventig. Zij wijken echter sterk af van de in ontwikkeling zijnde nieuwe opvattingen bij de landbouworganisaties. Het behoeft dan ook niet te verwonderen, dat dit rapport ook in liberale kring op weerstanden stuitte. Het is dan ook geen basis voor het VVD-landbouwbeleid.

---

15) Zie verklaring op blz. 25.

De Boerengroep uit Wageningen is van mening, dat de situatie en ontwikkelingen in de landbouw, in een kapitalistische samenleving, in veel te sterke mate worden beheerst door de industrie, de banken en de handel, met als gevolg, dat de boeren worden uitgebuit en onderdrukt. Om hierin verandering te brengen moet er een fundamentele verandering komen in de structuur van de landbouw. Daarbij moet worden ingegrepen in de produktiewijze zelf en op het eraan ten grondslag liggende economische krachtenveld. De aard en de wijze van het tot stand komen van deze verandering kunnen slechts worden vastgesteld na een politieke analyse van de situatie en de ontwikkelingen in de landbouw. De verandering kan pas werkelijk plaatshebben als zij gedragen wordt door een strijd van de van hun problemen bewust geworden werkers in de landbouw. De Boerengroep zoekt daarom naar middelen, die de boeren kunnen toepassen om hun greep op hun eigen situatie te verbeteren.

De Kleine Aarde in Boxtel brengt een kleinschalig, alternatief landbouwsysteem in praktijk, waarbij er een nauw contact is tussen producent en consument. De Kleine Aarde is verder voorstander van een kringloopeconomie, waarbij al het organische afvalmateriaal weer teruggaat naar de grond. Volgens de Kleine Aarde kunnen in het door haar gepropageerde systeem meer boeren een gelukkiger, gezonder en minder gehaast bestaan in de landbouw vinden.

Volgens de Stichting "Natuur en Milieu", waarin verschillende belangengroeperingen met betrekking tot landschap, natuur en milieu zijn verenigd, is de tegenstelling tussen de landbouw enerzijds en natuur en landschap anderzijds ten dele schijn. De boer wordt in het huidige systeem gedwongen natuur en landschap aan te tasten. Ook de boeren hebben echter behoefte aan een schoon milieu. Een milieuvriendelijke landbouw biedt meer werkgelegenheid dan een landbouw, die verder voortgaat op de weg naar schaalvergroting en intensivering.

Een algehele oplossing wordt ondenkbaar geacht; de oplossingen zullen van streek tot streek verschillen. Wel heeft de stichting "Natuur en Milieu" bezwaar tegen een oplossing, waarbij een scheiding tot stand komt tussen gebieden met een hoogproduktieve, grootschalige landbouw en gebieden met een milieuvriendelijke landbouw. De milieuvriendelijke landbouwsystemen moeten de boer een redelijk inkomen verschaffen. De consument zal daarom volgens deze stichting bereid moeten zijn een hogere prijs voor de producten van de landbouw te betalen 16).

---

16) Zie verklaring op blz. 25.

10. Gevolgen, voorwaarden en knelpunten bij een tweetal ontwikkelingsmogelijkheden

Tot zover een overzicht van de achtergronden, krachten, standpunten en gedachten, die de komende jaren de ontwikkelingen in de landbouw, ook in Zuid-Holland, direct of indirect zullen bepalen. Het is momenteel niet mogelijk een enigszins afgerond beeld te geven van de structuur, die tegen het eind van deze eeuw uit deze ontwikkelingen te voorschijn komt. Het effect van een aantal factoren is hiervoor nog te onduidelijk. Veel hangt af van de standpunten, die de overheid, het agrarisch bedrijfsleven en de boeren zelf zullen innemen en van het beleid, dat zij zullen voeren.

Hierbij is het van groot belang, dat de gevolgen en de te vervullen voorwaarden bij de te maken keuzen goed worden bekeken en tegen elkaar worden afgewogen. Daarom zal hier in het kort worden ingegaan op een aantal gevolgen, te vervullen voorwaarden, nadelen en knelpunten bij een vrij snelle, verdere schaalvergroting en modernisering en bij een vrij sterke vertraging van de ontwikkeling. Uitdrukkelijk zij er op gewezen, dat het hier niet gaat om een volledig afgerond en afgewogen overzicht. De bedoeling is enkel om eventueel enigszins speculatief te wijzen op een aantal aspecten die van belang kunnen zijn bij de discussie over de verdere structurele ontwikkelingen in de Zuidhollandse landbouw.

Bij het eerste alternatief zou men kunnen denken aan de beleidsalternatieven "versnelde aanpassing van de landbouwstructuur" en "natuurlijke ontwikkeling" van de discussienota van het Landbouwschap, aan de visie in het rapport "Naar een liberaal landbouwbeleid" en wellicht ook aan een voortzetting van de structurele ontwikkeling van de jaren zestig. Uitgangspunt bij dit alternatief is de onvermijdelijkheid van een verdere schaalvergroting en modernisering en wel gelet op de economische noodzaak en de technische mogelijkheden. Een snelle verdere vermindering van het aantal bedrijven wordt, ook met het oog op de beperkte afzetmogelijkheden, tevens de beste waarborg voor het bereiken van een bevredigend inkomen geacht. In de visie achter de snelle, verdere schaalvergroting is het streven naar een betere combinatie van produktiefactoren nodig als gevolg van de prijsverhoudingen tussen arbeid en kapitaal en mogelijk door de technisch-mechanische ontwikkeling.

In beginsel biedt deze opvatting uitzicht op een oplossing van de landbouwproblematiek, zonder dat er ingrijpend moet worden ingegrepen in het huidige systeem. De produktie en het inkomen per bedrijf en per man nemen toe en op wat langere termijn gezien lijkt het niet uitgesloten dat, zeker bij een geringere groei van de werkingscapaciteit per man, het aantal arbeidskrachten per bedrijf weer kan toenemen.

Voorwaarde voor een dergelijke ontwikkeling is echter op de eerste plaats de aanwezigheid van voldoende niet-agrarische werkgelegenheid, ook voor bedrijfshoofden, die van beroep willen ver-

anderen. Verder is op grote schaal verbetering van de agrarische infrastructuur noodzakelijk, dienen de bedrijfshoofden voor hun taak op de sterk vergrote en gemoderniseerde bedrijven te zijn opgewassen en zal er in ruime mate vakkundige begeleiding beschikbaar moeten zijn, zowel voor de blijvers als voor de wijkers.

Een ongunstig aspect van deze ontwikkeling bestaat uit het grote aantal relatief en absoluut achterblijvende bedrijven en gezinnen en het grote aantal wijkers. Een dergelijke situatie brengt grote persoonlijke problemen met zich mee en vergroot de tegenstellingen binnen de agrarische bevolking.

Voor veel blijvers geeft het steeds verder moeten ontwikkelen en het steeds meer moeten investeren aanleiding tot grote moeilijkheden. In de gedachtegang achter de snelle ontwikkeling zal echter wel worden verondersteld, dat juist die boeren boer blijven, voor wie dit steeds moeten aanpassen over het algemeen betrekkelijk weinig moeilijkheden oplevert en die het zelfs, als dynamische ondernemers, als een uitdaging opvatten.

Een knelpunt bij een verdere snelle ontwikkeling wordt verder gevormd door de financiering, zowel van de bedrijfsovername als van de vergroting en modernisering. Men zou zich kunnen afvragen of de financiering bij een steeds grotere kapitaalsintensiteit nog wel door een persoon is te realiseren. Ook zouden de bedrijfsrisico's wel eens te sterk op het gezin kunnen drukken.

Denkend over mogelijke knelpunten is er vervolgens ook de vraag, in hoeverre het vergrote en gemoderniseerde landbouwbedrijf nog als eenmansbedrijf kan functioneren. Mogelijk is dit enkel een vraag voor de overgangperiode. Wanneer er meer twee- of zelfs driemansbedrijven zouden komen en wanneer er op grotere schaal zou worden samengewerkt dan is dit niet zozeer een punt.

Tenslotte moet er, wat deze alternatieve mogelijkheid betreft, rekening worden gehouden met nadelen voor natuur en landschap. Vooral de voor de verdere schaalvergroting en modernisering noodzakelijke verbetering van de cultuurtechnische produktieomstandigheden zal in kringen van milieu en landschap op grote bezwaren stuiten. Hiertegenover staat echter, dat een landbouw met sterk vergrote rendabele bedrijven op langere termijn over het algemeen wel eens gunstiger zou kunnen zijn voor het landschap en wellicht ook voor de natuur dan een landbouw, voornamelijk bestaande uit kleine, onrendabele bedrijven.

Bij de tragere ontwikkeling kan men iets terugvinden van de beleidsalternatieven "beheerste ontwikkeling" en "gestuurde ontwikkeling" van de discussienota van het Landbouwschap en van de visies van Boerengroep, Kleine Aarde en van de Stichting "Natuur en Milieu". In opvattingen achter deze ontwikkeling wordt de nadruk gelegd op de niet te vervullen voorwaarden, o.a. wat de werkgelegenheid betreft, en op de nadelen en knelpunten bij een snelle, verdere schaalvergroting, ook voor natuur en milieu.

Nu is er, vergeleken met de jaren zestig, reeds sprake van een tragere ontwikkeling, een ontwikkeling, die zich waarschijn-

lijk de komende jaren zal voortzetten. Hoe groot die vertraging zal zijn is moeilijk te zeggen. De vertraging zal waarschijnlijk niet evenredig over de diverse groepen bedrijven zijn verdeeld. De betere ondernemers op de grotere en onder gunstiger omstandigheden werkende bedrijven zouden er wel eens eerder in kunnen slagen hun positie te verbeteren dan hun minder bedeelde collega's. En dit voor een deel ten koste van deze collega's. Ook bij een tragere ontwikkeling dreigt dan de kloof tussen groeiers en achterblijvers groter te worden.

Gevolg van het realiseren van een beheerste of gestuurde tragere ontwikkeling zou zijn, dat er minder onrust, minder onzekerheid en minder gejaagdheid zal zijn. Het ontstaan van een te grote concentratie van macht en invloed bij een beperkt aantal boeren wordt tegengegaan en er blijft een groter aantal mensen in de landbouw.

Dit laatste zou gezien de werkgelegenheidssituatie buiten de landbouw toch al het geval zijn. De "gedwongen" blijvers verpauperen nu niet, maar worden bij een op de minder sterkere bedrijven gericht beleid zelfs geholpen hun bedrijf te moderniseren en eventueel zelfs te vergroten.

Een belangrijke voorwaarde voor het goed verlopen van een dergelijke ontwikkeling is een gericht, gedetailleerd, vrij vergaand en waarschijnlijk vrij kostbaar overheidsingrijpen. Inkomens- toeslagen, produktiebeperkende maatregelen, regelingen met betrekking tot het grondverkeer en wellicht ook vestigingseisen zouden wel eens nodig kunnen zijn. Een andere voorwaarde is dan ook de bereidheid van de agrarische bevolking om loyaal met een dergelijk beleid mee te werken.

Een grote moeilijkheid bij het voeren van een dergelijk beleid kan verder zijn, dat er gezien de huidige prijsverhoudingen en de technische mogelijkheden nog steeds te veel arbeid in de landbouw is. Er werken meer mensen dan er, strikt genomen, technisch-economisch gezien, arbeidsplaatsen zijn. Een tragere ontwikkeling scheidt dan geen extra werkgelegenheid in de landbouw. Het steunen van "zwakke" bedrijven en het geven van inkomens- toeslagen zou in deze gedachtengang neerkomen op het verschaffen van werkloosheidsuitkeringen voor "verborgen" werkloosheid.

Problemen kunnen ook voortvloeien uit het beperken van de mogelijkheden voor de betere ondernemers. Hun vrijheid als ondernemer dreigt dan niet alleen beperkt te worden door planologische maatregelen, maar ook door het landbouwbeleid zelf. En dit kan de tegenstellingen binnen de landbouw eveneens verscherpen.

De voorgaande alternatieve ontwikkelingsmogelijkheden zijn twee vrij extreme mogelijkheden. Een snelle, verdere schaalvergroting en modernisering is onder de huidige en voorlopig te verwachten omstandigheden niet mogelijk. Een sterke vertraging is op korte termijn evenmin te verwachten, mede gezien de leeftijdsopbouw van de bedrijfshoofden en de opvolgingssituatie.

Het door de overheid gekozen, en door het georganiseerde bedrijfsleven over het algemeen voorgestane alternatief, mogelijk voortvloeiend uit een meer op de middengroep gericht beleid, ligt ergens tussen beide, meer extreme alternatieven in. Daarmee heeft dit alternatief echter ook een deel van de nadelen van de beide, meer extreme ontwikkelingsmogelijkheden.

In hoeverre dit het geval zal zijn en aan welke zijde de nadelen het sterkst naar voren zullen komen, hangt mede af van de mate, waarin de diverse stromingen, die bij het denken over de middenbedrijven kunnen worden onderscheiden, hun invloed op het beleid kunnen doen gelden. Achter dit denken over de middengroep staan immers uiteenlopende gedachten en doelstellingen. Deze variëren, globaal gesproken van: zorgen, dat niet alleen de grotere en betere bedrijven, maar ook een, wellicht beperkt, aantal andere bedrijven mogelijkheden krijgt bij het rentesubsidiebeleid, tot een tamelijk vergaande ombuiging van het structuurbeleid, gericht op het houden van zoveel mogelijk mensen in de landbouw.

Een moeilijk punt in het meer op de middengroep gerichte structuurbeleid ligt wellicht in de vraag in welke mate groeiende middenbedrijven concurrentie ondervinden van grotere bedrijven, die zich op eigen kracht verder moeten of willen ontwikkelen. Nu kan men de mogelijkheden voor deze grotere bedrijven wel beperken, maar dan komt een ander aspect sterker naar voren.

Men kan zich nl. afvragen, of het beperken van de mogelijkheden voor de grotere bedrijven geen nadelen met zich meebrengt. Zijn de z.g. ontwikkelde bedrijven wel steeds voldoende ontwikkeld? Wat is het effect van het uitsluiten van deze bedrijven van bepaalde faciliteiten? In hoeverre kunnen deze bedrijven hierdoor in moeilijkheden komen en welke consequenties heeft een meer op de middengroep van bedrijven gericht beleid voor de concurrentiepositie van de Nederlandse landbouw?

11. Het aantal landbouwbedrijven in Zuid-Holland tegen het eind van deze eeuw

Uit het voorgaande blijkt wel, dat we momenteel uitermate voorzichtig moeten zijn met het doen van uitspraken over de structuur van de Zuidhollandse landbouw tegen het einde van de 20e eeuw. Toch willen we deze inleiding besluiten met een cijferopstelling met betrekking tot het aantal landbouwbedrijven in Zuid-Holland in 1995 en in 2000.

In het gehanteerde rekenmodel is per vijfjaarlijkse periode en per leeftijdsklasse van het bedrijfshoofd uitgegaan van een daling, die een resultante is van beroepsbeëindiging, -verandering, overlijden en invaliditeit enerzijds en toetreding anderzijds. Hierbij zijn overlijden, invaliditeit en beroepsbeëindiging vrij vaststaande gegevens. De beroepsverandering is moeilijker te schatten, maar de betekenis van deze factor is in het geheel van de be-

rekening niet zo groot. De toetreding vormt daarentegen een onzekere, maar belangrijke factor.

De berekening is verder gebaseerd op de trend van de periode 1970-1975 en op een stabilisering van de toetreding van de laatste paar jaar. Het een en ander betekent, dat in het rekenmodel ook de sterke onttrekking van cultuurgrond in de afgelopen jaren is verdisconteerd. Bij de raming van het aantal akkerbouwbedrijven en van het aantal melkveebedrijven is bovendien rekening gehouden met enige specialisatie door overgang van gemengde bedrijven naar melkveebedrijven en, in mindere mate, naar akkerbouwbedrijven tot 1985.

Het aantal landbouwbedrijven in Zuid-Holland aan het eind van de eeuw 17)

	Landbouwbedrijven			
	1970	1975	1990	2000
Aantal	8430	7465	5100	4170
Jaarlijkse daling in %	2,4	2,5	2,0	
Index: 1975 = 100	113	100	68	56

	Melkveebedrijven			
	1970	1975	1990	2000
Aantal	4220	4080	3185	2700
Jaarlijkse daling in %	1,3	1,6	1,6	
Index: 1975 = 100	103	100	78	66

	Akkerbouwbedrijven			
	1970	1975	1990	2000
Aantal	1045	945	630	490
Jaarlijkse daling in %	2,4	2,7	2,5	
Index: 1975 = 100	111	100	67	52

Uitdrukkelijk zij erop gewezen, dat het in deze cijferopstelling gaat om een globale berekening. Verder is het uiteraard verre van zeker, of de factoren, die de trend bepaalden, tegen het einde van de eeuw op dezelfde wijze werkzaam zullen zijn als in de afgelopen jaren.

De daling van het aantal landbouwbedrijven is bij deze berekeningswijze in Zuid-Holland geringer dan in het land als geheel. Hier bedraagt de daling tot 1990 naar schatting ongeveer 2,8% per jaar. Dit verschil is waarschijnlijk het gevolg van een wat andere leeftijdsopbouw en van een wat grotere toetreding in Zuid-Holland dan elders in het land.

Zoals reeds gezegd, vormt de toetreding tot de groep bedrijfs-hoofden een onzekere factor in de berekening. En nu is vooral deze

17) Zie verklaring blz. 25.

toetreding bepalend voor de toekomstige ontwikkeling en met name ook voor de vraag, of er sprake zal zijn van een versnelde of vertraagde vermindering van het aantal bedrijven. Dit betekent, dat de toekomstplannen en de uiteindelijke beroepskeuze van de boerenzoons van grote betekenis zijn voor de ontwikkeling van het aantal landbouwbedrijven op wat langere termijn gezien.

Is de afvloeiing geringer en de toetreding, onder invloed van de werkloosheid, groter dan die waarvan in de berekening werd uitgegaan, dan kunnen er tegen het eind van de eeuw in Zuid-Holland meer landbouwbedrijven zijn dan volgens bovenstaande cijferopstelling. Dit grotere aantal bedrijven is dan vooral een gevolg van de omstandigheid, dat meer bedrijven worden overgenomen, doordat minder meewerkende zoons de landbouw verlaten en waarschijnlijk ook doordat meer boerenzoons in de landbouw gaan werken. Hierbij is het niet uitgesloten, dat een meer op de middengroep gericht landbouwbeleid mede bijdraagt tot een langzamere vermindering van het aantal bedrijven.

Is de toetreding echter geringer, en de afvloeiing groter dan is aangenomen, dan zal het aantal bedrijven in Zuid-Holland tegen het einde van de eeuw lager liggen dan in bovenstaande cijferopstelling. Een voorwaarde hiervoor is echter een ruime niet-agrarische werkgelegenheid. De vooruitzichten hiervoor zijn echter niet gunstig.

Hoe een en ander ook zij, het aantal landbouwbedrijven zal de komende decennia in Zuid-Holland nog wel verder verminderen. Deze daling zal zeker niet in een zodanig tempo gaan, dat er ingrijpende veranderingen te verwachten zijn in de structuur van deze bedrijven, met name wat de bedrijfsoppervlakte en de arbeidsbezetting betreft.

VERKLARING DER NOTEN:

- 1) (o.a.)
  - Nieuwe Bedrijfssystemen in de Landbouw. Ministerie van Landbouw en Visserij. Directie Akkerbouw- en Weidebouw (1959).
  - Structuurveranderingen in de Landbouw. Commissie nieuwe Bedrijfssystemen (1961).
- 2) Hoofdberoepsbedrijven. Deze en andere gegevens in deze inleiding zijn ontleend aan diverse tellingen van het CBS.
- 3) In het Voorlopig Verslag van de Vaste Commissie voor Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening met betrekking tot de Begroting voor het jaar 1957 was reeds door vele leden aan minister Mansholt, de voorganger van minister Vondeling, gevraagd, of hij niet van mening was, dat in verband met de industrialisatie van het land en de ongunstige prijsontwikkeling, een forse aanpak van structurele problemen in de landbouwpolitiek geen uitstel dulde. In de Memorie van Antwoord gaat minister Mansholt hier uitvoerig op in. Hij wijst o.a. op de noodzaak een aantal produktieomstandigheden te verbeteren en op de noodzaak van maatregelen om binnen en buiten ruilverkavelingsverband een geleidelijke vermindering van het aantal bedrijven te bevorderen.

Bij de Begroting 1958 wordt in de Memorie van Toelichting reeds gewezen op de noodzaak van een gericht structuurbeleid. Voor het agrarisch structuurbeleid was verder ook van belang het in oktober 1959 verschenen rapport van de "Commissie van Advies inzake de uitgifte van domeingronden".
- 4) Als beleidsinstrumenten, "die gelijktijdig op compenserende wijze een uitbreiding van de nationale landbouwproduktie kunnen helpen indammen" werden genoemd "bedrijfsbeëindigingspremies en grondaankopen gericht op: het stimuleren van de afvloeiing van agrarische arbeidskrachten, het vergroten van bedrijven en het geven van een niet-landbouwkundige bestemming aan bepaalde landbouwgronden" (p. 21).
- 5) In mei 1972 werd door minister Lardinois in een "Nota inzake het landbouwstructuurbeleid" aandacht besteed aan de grondslagen van het structuurbeleid en aan de uitbouw van dit beleid, o.a. in verband met het EEG-structuurbeleid. De in het kader van dit beleid in april 1972 uitgevaardigde richtlijn kreeg voor ons land eind 1972 de eerste toepassingsbesluiten, waarin de mogelijkheid tot het verlenen van rentesubsidies aan bedrijven met ontwikkelingsmogelijkheden werd geopend.

- 6) In de nota "Landbouwpolitiek; doeleinden en middelen op lange termijn" uit 1957 van de door het Landbouwschap ingestelde Studiecommissie Landbouwpolitiek wordt slechts in zeer beperkte mate, en dan nog zijdelings, over structuurbeleid gesproken. De commissie zag haar arbeidsterrein in hoofdzaak op het gebied van de markt- en prijsbeïnvloedende maatregelen. De diverse landbouworganisaties hadden tegen het eind van de jaren vijftig reeds enige aandacht aan de structurele aspecten van het landbouwvraagstuk besteed (o.a. KNLC "De toekomstige landbouwpolitiek", CBTB "Gedachten over de grondslagen van het landbouwbeleid", KNBTB "Bijdrage tot een verantwoord structuurbeleid t.a.v. de Nederlandse Land- en Tuinbouw").
- 7) Er waren ook andere signalen. Bijvoorbeeld het beeld van de renbaan, dat een boer in 1967 tijdens een enquête gebruikte: "De landbouw is een afvalrace zonder finish. De enige beloning voor de goede dravers is, dat zij door mogen blijven lopen". (In A.J. Jansen, "De sociale gevolgen van de mechanisatie in de landbouw", Wageningen 1968, p. 61). Verder kan worden gewezen op de brief van de CBTB-West aan het hoofdbestuur van de CBTB. In deze brief uit 1970 werd gewezen op de nadelen van de economische ontwikkelingen, die dwingt tot een schaalvergroting, welke het draagvermogen van het persoonlijk ondernemersschap steeds meer te boven gaat. Tevens werd in deze brief de vraag gesteld, of we niet terug moeten naar een maatschappij, waarin ook de kleinere zelfstandige ondernemers nog levenskansen hebben.
- 8) De Zuidhollandse akkerbouw wordt verder gekenmerkt door de aanwezigheid van bedrijven met een relatief hoog percentage tuinbouwteelten. Ook is er een hoog percentage bedrijven, waar de teelt van consumptieaardappelen van betekenis is.
- 9) Er zou sprake zijn van handelen in een hoog tempo en van een intensieve, geconcentreerde aandacht hetgeen, wanneer ook nog krachtvoer moet worden verstrekt, zeer hoge eisen zou stellen aan de melker. De melkveehouder op het eemansbedrijf zal dan zowel over de eigenschappen moeten beschikken om onder deze omstandigheden een goed melker te zijn als over de kenmerken om een goed ondernemer en bedrijfsleider te zijn. Er moeten dan bij de moderne veehouders wel veel eigenschappen in één persoon gecombineerd zijn.
- 10) Bij dit alles kan ook het specifieke recruiterings- en selectieproces in de landbouw een rol spelen. Het is niet uitgesloten, dat de sterke beroepscontinuïteit en de bedrijfsovergang van vader op zoon, alsmede de financiële positie van meer betekenis zijn bij het zelfstandig boer worden dan de aanwezigheid van de eigenschappen om een goede boer te zijn.

- 11) Uiteraard kunnen ook andere factoren, zoals de onzekerheid over de toekomst, het steeds maar door moeten gaan met de bedrijfsontwikkeling, financieringsproblemen e.d. hierbij een rol spelen.
- 12) "Structuurvisie Landbouw". Ministerie van Landbouw en Visserij. Staatsuitgeverij, Den Haag 1977. Zie p. 35 en 36.
- 13) Idem, p. 37.
- 14) Van het rentesubsidiebeleid hebben volgens de nota vooral die bedrijven geprofiteerd, die reeds een gunstige uitgangspositie hadden. Slechts een beperkt aantal bedrijven heeft een uitgangspositie, die perspectief biedt om in aanmerking te komen voor een rentesubsidie. Voor een aantal andere ondernemers en hun gezinnen is het een te grote psychische belasting om het bedrijf aan te passen en/of uit te breiden. Als een tekortkoming van het rentesubsidiebeleid wordt tevens genoemd het niet afgestemd zijn op de problemen van alle sectoren. Verder wordt gepleit voor een z.g. knelpuntenbeleid en voor een structuurbeleid voor de middengroepen. Tenslotte blijft volgens het Landbouwschap in deze nota het bedrijfsbeëindigingsbeleid van belang.
- 15) In het rapport "Naar een liberaal landbouwbeleid" wordt er vanuit gegaan, dat de produktie en het inkomen in de landbouw moeten worden bepaald door de wereldmarkt. Op korte termijn noodzakelijke ingrepen in de marktsituatie mogen de aanpassing van de landbouw aan de economische ontwikkelingen niet in de weg staan. Het accent van het beleid moet liggen op een structuurbeleid, dat ten doel heeft de mobiliteit van de produktiefactoren te verhogen. Deze structuurpolitiek, zegt het rapport, zal een scheiding aanbrengen tussen hen, die kunnen blijven en hen, die moeten wijken.
- 16) In "Natuur en Milieu" 77-2 worden in het artikel "Vraagtekens bij het structuurbeleid voor de landbouw" van S. Algra en mr. H.P. Gorter de nadelen van het agrarisch structuurbeleid breed uitgemeten en wordt er gepleit voor het richten van het landbouwstructuurbeleid op het ontwikkelen en stimuleren van "milieu-vriendelijke produktiemethoden" en het behoud van werkgelegenheid.
- 17) De berekeningen zijn opgezet en uitgevoerd door drs. J.J.J. Kloprogge.